

HZ ÖMER DÖNEMİNDE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Hayri ERTEN*

Toplumlar ister geleneksel, tutucu olsun, isterse endüstriyel veya modern toplumlar olsun, sürekli değişim içindedirler. Değişme, gerek kültürün, gerekse toplumun doğasında vardır. Tamamıyla statik/durağan bir toplum yoktur. Bütün insan topluluklarında sosyal değişmeden bahsedilebilir. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki, sosyal hayatta meydana gelen her yeni olay da toplumsal değişme değildir. Bu bakımdan öncelikle sosyal değişme hakkında açıklamada bulunmak gerekmektedir.

Sosyal değişimin ne olduğu konusunda birçok tanımlar yapılmıştır.¹ Ve bu tanımlar zaman zaman farklılık arzemişlerdir. Tanımların farklı olması, sosyal değişmeye olan yaklaşımların farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal değişme hakkındaki yaklaşım ve tariflerin farklı olduklarını belirtmekle birlikte Hz. Ömer dönemindeki sosyal değişmeyi izah etme açısından, sosyal değişme ile ilgili şu tanımları belirlemek yararlı olacaktır. Sosyal değişme: "toplumsal yapıda (toplumun büyüklüğündeki değişmeler de bunda yer almaktadır), belirli toplumsal kurumlarda ya da toplumsal kurumlar arasındaki ilişkilerde değişimdir"² Bu

¹Geniş bilgi için bkz. Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye' Gerçeği*, 4 bks., İst., Remzi Kitabevi, 1985, s. 55.

²T. B. Bottomore, *Toplum Bilim*, Çev., Ünsal Öskay, 2. bsk., İst., Beta Yay., 1984, s. 313.

bağlamda, aile, ekonomi, siyaset, hukuk, eğitim ve din gibi temel sosyal kurumlarda, kültürel yapıda, sosyal rollerde ve değerlerde meydana gelen değişimleri sosyal değişim olarak değerlendirmek mümkündür. Moda gibi geçici değişimler ise, sosyal değişim olarak telakki edilmemektedir.

Sosyal değişim bir süreç içinde ortaya çıkmaktadır ve izlenebilmesi için bir süreye ihtiyaç vardır.³ Bu bakımdan on yıl gibi kısa bir süre olan Hz. Ömer devrinde sosyal değişimin izlenmesinin mümkün olmayacağı ileri sürülmektedir. Söz konusu dönemde sanayileşme ihtilali gibi veya geleneksel toplum yapısından, modern toplum yapısına geçiş ifade eden bir sosyal değişimden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu demek değildir ki bu dönemde sosyal değişim yoktur.

Hz. Ömer devrinde nüfusun önceki dönemlere oranla iki-üç kat artması, farklı din, dil ve ırka mensup toplulukların İslam toplumuna katılması ve ülkenin coğrafyasının genişlemesiyle toplum karmaşık bir yapı kazanmaya başlamıştır. Bu bağlamda sosyal farklılaşma ve işbölümü hız kazanmıştır. Farklılaşma ile ortaya çıkan değişim ise, yeniden yapılanmayı gerektirir. Sosyal yapının yeni öğeleri, yeni fonksiyonlarla sosyal ihtiyaçlara cevap vererek sistemin çalışmasını temin eder.⁴ Bu açıdan önceki dönemlere kıyasla Hz. Ömer devrinde, toplumun büyümesi ve gelişmesiyle ortaya çıkan sosyal ihtiyaçlara sistemin cevap verebilmesi için yeniden yapılanma, gerekli hale gelmiştir.

Bu yapılanmada İslam'ın ve bu değerler doğrultusunda toplumu yöneten siyasi (yönetici)lerin tutumu, sosyal değişimi ilgilendirmektedir. Sosyal değişim, gelişim ve ilerlemenin, dinsel doktrine karşı çıkabilmesine ve yaşamın laikleştirilmesine endekslenmesi⁵ İslami öğreti ve değerlerin hakim olduğu Hz.

* Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Din Sosyolojisi Bilim Dalı Araştırma Göz.

³ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji*, 4 bsk., İst., Der Yay., 1991, s. 20

⁴ Mustafa E. Erkal, a.g.e., s. 214.

⁵ T. B. Bottomore, a.g.e., s. 307.

Ömer dönemindeki sosyal değişimin-izlenmesinin zorluğuna rağmen-incelenmesini gerekli kılmaktadır. Her alanda İslam toplumuna örnek olarak gösterilen Hz. Ömer dönemi, bu açıdan da çağımızın İslam toplum yapısına ışık tutacaktır.

Bu durumda öncelikle, söz konusu devirde toplumun dini ve kültürel değerini meydana getiren İslam'ın sosyal değişmeye bakışını kısaca ele almakta fayda vardır. Vakıa ve gerçekçilik dini olan İslam, sosyal hayatta ilgisi ve yeri olmayan hayali idealizm ile insanların huzuruna çıkmak istememiştir. Toplum, İslami öğreti ve değerlere samimi olarak bağlı kaldığı müddetçe, bir çelişki veya çatışma olgusuyla karşılaşmayacaktır. Öyle ki, Cenab-ı Hak çoğu emirlerini bir sosyal olay (Nuzul sebebi) üzerine Hz. Peygamber'e göndermiştir.

Kur'an ve Sünnetteki "Nesh"lerde, sosyal şartlara göre bazı hükümlerinin askıya alınması veya sosyal şartların gereği olarak yeniden uygulamaya konması anlamında, toplumsal değişmeyi ifade etmektedir. İslam'ın inançla ilgili hususlarında bir değişimin olması söz konusu dahi değildir. Fakat İslam tefekkürü sadece imanla, imanın şartları ile sınırlı da değildir. Çağın ilmi anlayışı ve beşeri ihtiyaçlarına paralel olarak muamelet hükümündeki yeni gelişmeleri, dinin kesin hükümlerinin ışığı altında ele almak mümkündür.⁶ Sosyal değişme ve gelişmelere bu açıdan yaklaşıldığında din (İslam) ile toplum arasında bir çelişki veya mesafe olmayacaktır.

İslam Dini, toplumda meydana gelen değişimleri dikkate almış, bu nedenle de insan aklına ve tecrübesine, Kur'an ve Sünnet esaslarının ışığı altında, kural koyma yetkisi tanımıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'e toplumda karşılaştığı yeni gelişmeleri akıyla kıyas ederek değerlendirmesini tavsiye etmiştir.⁷ Belirttiğimiz bu anlayış dikkate alınarak yaklaşıldığında

⁶ *Muskafa E. Erkal, a.g.e.s.s. 206-7.*

⁷ *Ferra, Ebü Ya'la Muhammed b, el-Hüseyn, el-Ahkamü's-Sultaniyye, 2 bsk., Yer yok: Mektebü'l-E'lami'l-İslami, 1406, s. 62.*

İslam, sosyal ve kültürel değişmeye açık bir dindir. Hz. Ömer dönemindeki sosyal gelişmelerde bunun açık işaretleridir.

Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde İslam toplumu Hz. Ömer dönemine kıyasla küçük ve homojen bir yapı özelliğindedir. Hz. Ebu Bekir ile başlayan fetihler Hz. Ömer ile hız kazanmış ve sonuç olarak farklı sosyo-kültürel yapıda milletler, İslam toplumuna katılmıştır. Sosyal yapı da heterojen bir sosyal yapı özelliği kazanmıştır. Bu bağlamda nüfusun kısa zamanda iki-üç katına çıkışı⁸ sosyal farklılaşmayı ve işbölümünü hızlandırmıştır. Sosyal sistemin tıkanmaması ve fonksiyonunu yerine getirebilmesi için, yeni ve de örgütlenmiş sosyal kurumlara ihtiyaç duyulmuştur.

Hz. Ömer devrinden önceki toplumda kişisel görülen roller (valilik, kadılık; öğretmenlik, askerlik vb.) bu dönemde bağımsız kurumlar haline gelmeye başlamış⁹ ve yeni bir sosyal yapılanma meydana gelmiştir. Bu dönemde siyasal yapı örgütlenerek yürütme¹⁰, yargı¹¹ teftiş, ordu¹² ve haberleşme¹³ gibi alt

* Geniş bilgi için bkz. Belazuri, ahmet b. Yahya, *Futuhu'l-Buldan*, Beyrut: Müessesetü'l-Maarif, 1987, s. 303,378.

⁸ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İst., Pınar Yay., 1991s. 193-4.

⁹

¹⁰ Geniş bilgi için bkz., Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabü'l-Harac*, 3 bsk., Kahire: el-Masbaatü's-Selefiyye, 1382, s. 118, 153; İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasen, *el-Kamil, fi'l Tarih*, c.III, Mısır: el-Matbaatü'l-Ezherriyye, 1301, s. 14, 27; Mevlana Şibli, *Asr-ı Saadet*, Çev. Ömer R. Doğrul, C.IV, İst., Eser Nşr., 1978, s.343.

¹¹ Geniş bilgi için bkz., Coci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev., Zeki Meğanız, c.5 İst., Üçdal Nşr., 1966, s. 324-326; Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara: D.İ.B. Y., 1979, s. 59; Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev., Salih Tuğ, c.1, İst., Boğaziçi Yay., 1980, s. 264; Robert Mantron, *İslam'ın Yayılışı Tarihi*, Çev., İsmet Kayaoğlu, Ank., A. Ü. İ. F. Y., 1981, s. 188.

kurumların oluşturmuş, toplumsal ihtiyaçlara cevap verilmiş ve siyasal yapı, sistem içerisinde fonksiyonunu yerine getirmiştir. Siyasal yapının belirttiğimiz alt kurumları, bağımsız kurumlar olarak Hz. Ömer devrinden önce mevcut değildir. Orta boy sosyal değişme kuramına göre, "aynı yapı tarafından yerine getirilen fonksiyonların zamanla çoğalmaları ve ihtisaslaşmaları, sonunda birbirinden ayrılarak, kendilerini yerine getirerek yeni yapılar oluştururlar."¹⁴ Bu bakımdan siyasal yapıda bu anlamda bir sosyal değişme meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Halife Ömer devrinde geniş ve verimli toprakların fethedilmesiyle, toprak mülkiyeti problemi ortaya çıkmıştır. Fetihle ele geçirilen topraklar ganimet gibi askerlere dağıtılsın mı? Dağıtılmasın mı? meselesi gündeme gelmiştir. Aslında bu gelişme, ekonomik açıdan bir probleme neden olmuştur. Topraklar, zimmilerden alınıp İslam'ın ganimet emrine uygun olarak dağıtılsaydı (istişareler sonunda), topraklar (üretim araçları) belirli ellerde toplanacaktı. Ayrıca büyüyen toplumun ve devletin ihtiyaçlarının giderilmesi için gelir bulunamayacaktı.¹⁵ Yine topraklar dağıtılsaydı, büyük nüfusa sahip zımmı (gayr'i müslim) ler kendi emeklerinden faydalanmayacaklar, bu nedenle de işsiz ve köle durumuna düşeceklerdi.¹⁶

Hz. Ömer bu konuda istişareler sonunda Kur'an'ın direkt

¹²Geniş bilgi için bkz., Ebu Yusuf, a.g.e., s. 114-115; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, Tarihü'l-Taberi, 2bsk., c.IV, Kahire: Darü'l Marif, 1969-70, s. 47,121.

¹³Geniş bilgi için bkz., Suyuti, Celalü'd-Din Abdurrahman., Ebi Bekir, Tarihü'l-Hulefa, 4.bsk., Kahire: el-Matbaatü'l-Fecde ve 'l-cedide, 1969, s. 144; Ebu Yusuf, a.g.e., s. 35; Philip et-Tabakatü'l-Kübra, c. III, Beyrut: Daru Sadır, 1968, s. 281.

¹⁴Emre Kongar, Toplumsal Değişme ve Türkiye Gerçeği, s. 153-4.

¹⁵Bu konuda Hz. Ömer'in ve istişarëve katılanların fikir ve sözleri için bkz., Ebu Yusuf, a.g.e., s. 25,27; Belaziri, a.g.e., s. 206.

¹⁶Belaziri, a.g.e., s. 627; Ebu Yusuf, a.g.e., s. 24, 141.

olarak ganimetle ilgili hükmüne¹⁷ göre değil, fey ile ilgili hükmüne¹⁸ göre hareket ederek, toprakları askerlere dağıtmamış; zimmilere "haraç" vergisi karşılığında kiralamıştır. Toprakların mülkiyetini ise devlete (bütün Müslümanlara bu gelirden maaş bağlayarak bir yerde toprakları Müslümanlara vakfetmiştir.) ait kılmıştır.¹⁹ Bu uygulama ile, hem zimmiler işsiz kalmamış, hem topraklar tek elde toplanmamış, hem Müslümanlar devletten maaş olarak ganimet paylarını almış, hem de devletin ihtiyaçları için gelir temin edilmiştir.

Görüldüğü üzere, zekat, ganimet ve cizye gibi devlet gelirine büyük meblağlarda gelir sağlayan "haraç" geliri de eklenerek ekonomi kurumunda yeniden bir yapılanmaya katkıda bulunulmuştur. Ekonomik açıdan sosyal yapıda meydana gelen sistemin tıkanıklığı, İslami esaslar altında rasyonel bir şekilde giderilmiştir. Daha önceki dönemlerde mevcut olmayan "haraç" vergi sisteminin oluşmasını, ekonomik alanda, dolayısıyla da sosyal alanda bir değişme olarak değerlendirmek mümkündür.

Diğer milletlerin, İslam topraklarında ticaret yapmak istemeleri ve Müslümanların da diğer milletlerle ticarete bulunma arzuları, ekonominin bir alt kurumu olarak gümrük vergi sisteminin oluşmasına neden olmuştur.²⁰

¹⁷ Kur'an-ı Kerim, Enfal, 41.

¹⁸ Kur'an-ı Kerim Haşr 6, 7, 8, 9, 10.

¹⁹ Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam, Kitabü'l-Emval, Kahire; Mektebü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1968, s. 85-6; Ebu Yusuf a.g.e., s. 141.

²⁰ Muhammed Hamidullah, İslam'da Devletler İdaresi, Çev., Kemal Kuşcu, İst., Ahmed Said Matbaası, 1963, s. 17; İrfan Mahmud Ramı, Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı, Çev., Ahmet Kot, İst., Bir Yayıncılık 1985, s. 113, s. 113.

Bu dönemde devletin kendi parasını bastırması ²¹ arazi vergilerinin alınabilmesi ve arazilerin paylaşılabilirliği için belirli uzunluk ölçüsünün tesbiti ²² kıtlık nedeniyle zekatların toplanmayışı ²³ savaflara katılan zimmilerden cizyenin alınmayışı ²⁴ ekonomi kurumunun- önceki dönemlerde kurumlaşmış olarak mevcut olmamasına rağmen-rasyonel bir şekilde oluşmuş bağımsız bir kurum olarak, sosyal yapıda yeni bir yapısal şekilde yer aldığını göstermektedir.

Söz konusu dönemde toplumun gerek demografik açıdan hızlı artış göstermesi, gerekse yeni ve farklı kültürleri yapısına almasıyla ve işbölümünün de gereği olarak, ordu ²⁵ ve eğitim ²⁶ gibi temel sosyal kurumlar da bağımsız olarak kurumlaşmış ve sosyal sistemin işlevini devam ettirmesinde etkin olmuşlardır.

Bu bağlamda toplum teşkilatlanmış, sosyal roller/görevler daha belirgin hale gelmiştir. Sosyal tabakalaşma başlamış, sosyal statü elde etmekte, dine bağlılık, topluma yararlılık, eğitim ve kabiliyet gibi ölçütler geçerli olmuştur.

²¹ Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çev., T. Yaşar Alp, c. II, İst., Çağrı Yay., 1980, s. 204.

²² Geniş bilgi için bkz., Mavardi, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, Yer yok, *Mektebütü'l-E'lami'l-İslam*, 1406, s. 153, Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamûsu*, c. IV, İst., Bilmen Yayınevi, 1969, s. 129.

²³ Ebu Ubeyd, a.g.e., s. İssa J. Boulluta, *Trends and Issues In Contemporary Arab Thought*, New York: Suny, 1990, s. 66-7.

²⁴ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu't-Taberi*, *Tarihu'r-Rusul ve 'l-Muluk*, 3 bsk., c. IV, Kahire: Daru'l-Maarif 1969-1970, s. 156-7.

²⁵ Geniş bilgi için bkz., Ebu Yusuf a.g.e., s. 25; Mevlana Şibli, a.g.e., c. II, s. 371.

²⁶ Geniş bilgi için bkz., L. Brunot, "Mektep" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, İst., Maarif Basımevi, 1757, s.654; Şibli Numani, a.g.e., c. II, s. 180; Ebu Ubeyd, a.g.e., s. 371.

Ordunun kurumlaşmasıyla-önceki dönemlerde tamamı asker olan-toplumun tamamı bu dönemde asker olmaktan kurtulmuştur. Bu bağlamda temel sosyal kurumların belirginleşmesiyle, sosyal görevler belirgin hale gelmiş ve sosyal farklılaşma hızlanmıştır. Bu bakımdan önceki dönemlerde, Durkheim'in toplum sınıflamasına göre mekanik dayanışmalı olan toplum, bu dönemde organik dayanışmalı toplum özelliklerini taşımaya başlamıştır. Başka bir ifadeyle cemaat özelliğindeki toplum bu dönemde cemiyet özelliği taşıyan toplum biçimini almaya başlamıştır.

Yeni kurulan şehirlere göçebe kabileler yerleştirilmiş²⁷ ve böylece kabilecilik duyguları zayıflamaya başlamıştır. Bu açıdan kabilelerin dayanışma duygusunun bu şehirlerde yavaş yavaş yerini işbölümüne ve evrensel bir dinin (İslam) değerlerine dayanan dayanışma bıraktığını söyleyebiliriz.

Hızlı Ömer devrinde yeniden yapılanmada, diğer milletlerin sosyo-kültürel kurumlarından, İslami esaslara ters düşmemek kaydıyla, ıslah edilerek faydalanılmıştır. Divan (kayıt defteri), gümrük ve arazi vergileri, katiplik, askeri levazım dairesi ve muhasebe hususunda İran ve Bizans'ın sistem ve kurallarından kültürel temas sonunda faydalanılmıştır.²⁸ Önceki dönemlerde mevcut olmayan bu müessese ve kurallar, sosyal yapının temel kurumlarının işlevini yerine getirmesinde önemli fonksiyonlarda bulunmuşlardır. Bu faydalanma ne İslami kurallardan sapmalıdır; ne de şeri hukukun yetersizliğinin belgesidir. Bu değişme yeni toplumsal ihtiyaçlara göre yeni kuralların oluşmasıdır.²⁹

²⁷ Geniş bilgi için bkz., Şibli Numani, a.g.e., c. II, s. 125; Belazuri, a.g.e., s. 483; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. I, s. 260; Aynı Eser, c. II, s. 260; Taberi, a.g.e., c. IV, s. 44-6, 52.

²⁸ Philip K. Hitti, a.g.e., c. I, s. 251; Şibli Numani, a.g.e., c. II, s. 263.

²⁹ Mustafa Aydın, a.g.e., s. 186.

Birbirleriyle temasda olan toplumların kültürlerinde bir değişimin olması kaçınılmazdır.³⁰ Bu dönemde sosyal değişimin en yavaş olduğu temel kurumlarından ailede, Arap olmayıp da, İslamı kabul edenlerin araplarla evlenmeleri suretiyle aile fertleri, farklı soylardan oluşmaya başlamıştır.³¹

Kültürel temasın etkisi sonucu kişilerde gerek dini, gerekse ahlaki değerlere bağlılıkta bir gevşeme olmaya başlamıştır. Sözkonusu dönemde, bireylerin lüks denilecek giyecek ve yiyeceklere yönelmesi³² boşanmaların artması³³ ve zenaatkarlardaki dürüstlük duygusunun zayıflaması³⁴ gibi olayları, sosyal değişim olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim orta boy sosyal değişim kuramına göre davranışlardaki sapmalar, sosyal değişim olarak değerlendirilmektedir.³⁵

Bazı sosyal değerler, sosyal rollerde ve sosyal ilişkilerde tesirde bulunurlar. Bu bakımdan sosyal değerler üzerindeki değişiklikler, önemli yapı unsurları değişiklikleri olarak düşünmek gerekir. Hemen belirtilmelidir ki sosyo-kültürel değerlerin değişmesiyle ortaya çıkacak yapısal değişimler, uzun zaman süresi içerisinde gerçekleşecektir.³⁶ Bu bağlamda Hz. Ömer döneminde başlayan dini ve ahlaki değerlere bağlılıktaki gevşemelerin neden

³⁰Emre Kongar, *Toplumsal Değişim*, Ank., Bilgi Yayınevi, s. 227.

³¹Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 10. bsk., Kahire: Mektebü'l-Mehzati'l-Mısriyye, 1965, s. 91; Taberi, a.g.e., s. 218.

³²Geniş bilgi için bkz., Taberi, a.g.e., c. IV, s. 96-7.; Ebu Yusuf, a.g.e., s. 164; Ebu Ubeyd, a.g.e., s. 72, 140; İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev., Z. Kadiri Ugan, c. I, İst., M.E.B., 1986, s. 528.

³³Geniş bilgi için bkz., *Sahih'i Müslim*, Talak, 15.

³⁴Geniş bilgi için bkz., Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İst., M. Ü. İ. F. V. Y., 1990, s. 183.

³⁵Geniş bilgi için bkz., Emre Kongar, *Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği*.

³⁶Sulhi Dönmezler, *Sosyoloji*, 10. bsk., İst., Beta Yay., 1990, s. 429-430.

olduğu sosyal değişme, biraz olarak Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır diyebiliriz.

Hz. Ömer, gelişme ve değişme içerisinde olan toplumun sosyal sistemin çalışması ve toplumun ihtiyaçlarına, sosyal problemlerine cevap vermesi için sosyal şartlara göre hukuki kuralların bazılarını geçici olarak askıya almış, bazılarını başka hukuk normlarına tevdi etmiş, bazan da İslami esasların ışığı altında yeni hukuk kuralları oluşturmuştur. Bu anlayış söz konusu dönemde İslami öğreti ve değerlere dayanan hukuk kurumu ile bireylerin sosyal yaşamı arasında olası uzaklıkların ve karşıtlığın meydana gelmesini engellemiştir. Sosyal gelişme ve değişmelere bu anlayışla yaklaşıldığı takdirde İslam Dini, her devirde çağın bilim ve sosyal gelişmeleriyle bütünlük sağlayabilecek ve sosyal hayatta geçerliliğini devam ettirecektir. Bu bağlamda Hz. Ömer'in gerek dini, gerekse hukuki alandaki uygulamalarını belirtmek yararlı olacaktır.

Hz. Ömer, ibadetlerde dini bir hüküm ifade etmeyen değişiklikler yapmıştır. Halife, nüfusun da artmasıyla mescidde dağınık bir şekilde kılınan teravih namazını, Müslümanların tek imam arkasında birleştirilerek cemaatle kılınması için talimat vermiştir.³⁷ Hac mevsimi dışında da Kabe'nin ziyaretçi bulabilmesi gerekçesi ile "temettu haccına" izin verilmiştir.³⁸ Bu yasak İslami bir hüküm değil; tamamen sosyal ihtiyaçtan dolayı alınmış bir karardır. Halife Ömer, Müslüman nüfusunun artmasıyla Kabe'yi tavaf edenlerin izdiham oluşturmasından dolayı, kadınlarla erkeklerin bir arada tavaf etmesini uygun görmemiştir.³⁹ Cenaze namazının tekbirlerindeki ihtilafı giderek, dört tekbirde karar kılmıştır.⁴⁰

³⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. II, s. 241; Mehmet Erdoğan, a.g.e., s. 128; İbn Sa'd, a.g.e., c. V, s. 59.

³⁸ Mehmet Erdoğan, a.g.e., s. 132.

³⁹ Mehmet Erdoğan, a.g.e., s. 132.

⁴⁰ Mevlana Şibli, a.g.e., c. IV, s. 511.

Hiz. Ömer'in İslam Dini ile sosyal olayları karşılıklı değerdendirerek, hukuki kurallarda yaptığı değışmeleri aşğıdaki uygulamalarda tesbit etmek mümkündür.

Halife Ömer, kıtlık nedeniyle zekadı toplatmamış; ertelemiş, bazı hadlerin tatbikini durdurmuştur. Hırsızlık suçunun cezası el kesmek olup, bu her devir için geçerli olduğu halde, kıtlığın oluşturacağı açlıktan dolayı Halife, bu hükmü askıya almıştır. Aynı nedenle zina eden kadınlar da had tatbik etmemiştir.⁴¹

Hiz. Ömer, Müslümanlar artık sayıca ve kuvvetce güçlendiklerinden "Müellefe-i kulub" (İslam'a ısındırmak için zekat verenler) u zekattan men etmiştir.⁴² Hiz. Ömer'e göre mevcut sosyal şartlar altında bu ilkenin uygulanmasına gerek kalmamış olmalıdır. İhtiyaç duyulduğunda bu ilahi tavsiyenin yürürlüğe konması gerekmektedir. Hiz. Ömer'in gayr-ı müslim kadınlarla Müslümanların evlenmemelerini isteme⁴³ aynı şekilde değerdendirilebilir. Müslümanların bu kadınlarla evlenmeye rağbet etmeleriyle, çocuğun sosyalleşmesinde ilk kurum olan ailede anneler farklı dinlerin mensubu olacak, dolayısıyla İslam toplumunun aile yapısının değışmesine neden olabilecekti. Ayrıca önceleri evlenilecek Müslüman kadınlar sayıca az olduğu halde; bu dönemde sayıca artmışlar, gayr-i müslim (ehl-i kitap) kadınlara ihtiyaç kalmamıştır. Hukuki kurallar alanında yapılan değışikliklerden yeterli olacağı kanaati ile bu kadarla yetiniyoruz.

⁴¹Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ebu Ubeyd, a.g.e., s. 518; Mehmet Erdoğan, a.g.e., s. 23-5; Hayrettin Karaman, İslam Hukukunda İctihad, 3. bsk. Ank., D. İ. B., Yay., 1985, s. 77; İssa J. Boulluta, a.g.e., s. 66-7.

⁴²Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, Sahih'i Buhari Muhtasarı Tecrid'i Sarih Tercemesi ve Şerhi Çev. Kamil Miras, 7. bsk., c. V, Ank., D. İ. B. Y., 1994, s. 328-9.

⁴³Muhammed Baltacı, Menhecü Ömer b. el-Hattab Fi't-Teşri, Kahire; Daru'l-Fikri'l-Azeli, 1970, s. 302-3.

Belirtmek gerekir ki buraya kadar ele aldığımız açıklamalarda Hz. Ömer'in şahsi katkısını tesbit etmek mümkündür. O, İslam'ın ruhunu ve yaşayan mantığını hakkıyla anlamış ve tatbik etmiş, din ile dünya/toplumunu bir bütün olarak düşünmüş ve değerlendirmiştir. O'nun bu anlayışı ile büyüüp gelişen İslam toplumu, sosyal yapısını da yeniden yapılandırabilmiş, sosyal gelişme ve değişmelere cevap verebilmiştir. Bu bakımdan, dini değerlerin bozulduğu, sosyo-kültürel açıdan çöküş ve gerilemenin içinde bulunduğu İslam tarihi dönemlerini ele alarak Batı toplumunu en ideal ve en gelişmiş toplum olarak göstermek yanlış olacaktır. Başka bir ifadeyle, sadece Batı toplumlarını doğrusal çizgide en son noktada göstermek, Doğu'da aydınlık devirlerin varlığını gölgelemekten ibaret olacaktır.